

О. Беззубець (Київ)

ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ УКРАЇНИ У ЛИСТУВАННІ ЙОГО ДІЯЧІВ (60-90-ті рр. ХІХ ст.)

Серед значної джерельної бази, яка висвітлює розгортання національно-демократичного руху 60-90-х років ХІХ ст. в Україні, велику увагу дослідників привертають джерела особового походження – мемуари, щоденники, епістолярії (особисті листи). Епістолярії, на відміну від інших джерел, створюються для дуже вузького кола читачів з найближчого оточення. При їх дослідженні виникають певні труднощі, оскільки в них часто є скорочення, частина інформації подається у зашифрованому вигляді, замість імен вживаються ініціали, прізвиська, псевдоніми.

Приватне листування, як історичне джерело, в якійсь мірі схоже з публіцистикою та мемуарами, але має свої своєрідні особливості. Умовно його можна поділити на дві групи:

а) листування, в якому основна увага приділяється сімейним та побутовим відносинам, висвітлюються інші приватні питання;

б) листування, наріжним каменем якого є питання громадського, політичного, культурного життя.

Проте, й у листуванні першої групи зустрічаються матеріали, які висвітлюють важливі події суспільно-політичного життя. У будь-якому випадку епістолярний жанр – важливе джерело, що доповнює відомості з інших наявних джерел. Відомий український історик Д. Дорошенко у статті “В справі видання мемуарів та листування. (Кілька уваг та дезідератів).” вказував на те велике значення епістолярної бази як джерела з історії національного руху II половини ХІХ ст., “а спеціально – України Наддніпрянської, де політичне життя перебувало в особливих умовах “підпільного” існування, де не було своїх журналів, окрім підцензурної “Кієвської Старини”, і де часом дуже важні факти й події суспільного значіння були звісні лиш обмеженому колу людей, а для

нового покоління залишались і зовсім невідомими”¹. Тому для наступних поколінь, на думку автора, нагальним є збереження, відторення, осмислення всього того, “що допомагає створенню і збереженню традиції, – різних мемуарів, споминів, записок, листів, всього того, що передає від покоління до покоління живий спогад і традицію”².

Одним із основних засобів спілкування та передачі інформації листування стало у ХІХ ст. Цьому сприяв ряд факторів: жорсткий контроль цензури; мінімальна наявність у періодичних виданнях (завдяки тій же цензурі) відомостей, які стосуються подій суспільного життя; розвиток та вдосконалення поштового зв’язку.

Для вивчення історії національного руху другої половини ХІХ ст. величезну вагу мають епістолярії осіб, які безпосередньо брали активну участь у громадському житті. Перебуваючи під постійним наглядом поліції, не маючи достатньої змоги висловлювати свої ідейні погляди на шпальтах друкованих видань, діячі національного руху факти і події суспільного значення викладали у листуванні, щоденниках тощо.

Більшість листів має дещо суб’єктивний характер, насичена інтимними та побутовими деталями, містить неточні та неперевірені факти, натяки та скорочення, які є зрозумілими тільки автору та адресатові. Тому, аналізуючи епістолярні джерела, потрібно відомості з них співставляти з іншими джерелами.

Значна частина листування діячів громадівського руху досліджувалася та публікувалася українськими істориками 1920-х років, які згодом зазнали репресій в часи сталінського тоталітарного режиму. Багато листів вміщено на сторінках журналів “Україна”, “За сто літ”, “Життя і революція”, “Наше минуле”, “Нова Україна”, “Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка” та ін.

Листування діячів Київської громади 70-початку 80-х років ХІХ ст. з М. Драгомановим скомпоновано Р. Смаль-

¹ Д. Дорошенко. В справі видання мемуарів та листування. (Кілька уваг та дезидератів) // Стара Україна. Часопис історії і культури. – 1924. – № ІХ-Х. – С. 139.

² Там само. – С. 142.

Стоцьким у збірці “Архів Михайла Драгоманова”³. Зносини “українофілів” з галицькими народолюбцями відобразилися у листах М. Драгоманова до І. Франка, М. Бучинського, М. Павлика, Т. Окуневського, Н. Кобринської⁴.

Ф. Савченко опублікував листи, які проливають світло на діяльність київських громадівців, заснування, склад, діяльність та закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві (1873-1876 рр.)⁵.

На початку 1860-х рр. царський уряд, схвилюваний активним сплеском діяльності осередків як революційного, так і ліберального характеру, почав вживати щодо них репресивні заходи. У цей час більшість із діячів громадівського руху поплатилася звільненням з посади, принизливими обшуками, і, нарешті, засланням в північні губернії Росії. Тому надзвичайно цінна інформація про моральні та світоглядні позиції поборників українства міститься у листах П. Єфименка до О. Кониського.

П. С. Єфименко був засланий в Архангельську губернію у 1860 р. за так званий “революційний рух”. У листі до О. Кониського від 23 травня 1863 р. він детально розповів про причини заслання, вказуючи на свою причетність до “таємної громади, не української, а космополітичної, до котрої належали і москалі, і жиди; ціль громади була революційна”⁶. Відбуваючи заслання, П. Єфименко не втратив зв’язок зі своїми однодумцями, не втратив він віри в демократичні ідеали. Його листи, датовані 1863-1864 рр., пройняті

³ Архів Михайла Драгоманова /Під ред. Р. Смаль-Стоцького. – Варшава, 1937

⁴ Драгоманов М. Листи до І. Франка і ін. (1887-1895). – Львів, 1908; Драгоманов М. Листи до І. Франка і ін. (1881-1886). – Львів, 1906; Переписка М. Драгоманова з Мелітоном Бучинським (1871-1877). – Львів, 1910; Переписка М. Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895). – Чернівці, 1910; Переписка М. Драгоманова з Теофілем Окуневським (1883, 1885-1891, 1893-1895). – Львів, 1905; Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895). – Львів, 1905

⁵ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. – Х., К., 1930. – С. 323

⁶ М. Возняк. З років заслання Петра Єфименка на Архангельщину (Листування з Олександром Кониським рр. 1863-1867). – Б. м., Б. р. – С. 115

оптимізмом та надією “працювати й працювати для народу”, не нарікаючи на свою долю, не тратячи слів даремно⁷. Він наївно вважав, що “побачивши, що українці не революціонери, уряд запевне дозволить би зібрати Раду у Києві ..., щоб порадитись о народних потребах ...”⁸. Навіть на чужині українолюбці дбали скоріше про благополуччя рідного народу, ніж своє власне.

Негативно характеризував П. Єфименко діяльність в Україні росіян-революціонерів, які, на його думку, сіяли своїми акціями в урядових колах недовіру, побоювання до будь-яких виступів – чи то політичних, чи культурницьких, чи освітніх: “Багато лиха нарobili нам москалі, уряд скрізь бачить ... то заговорщиків, то членів таємних товариств, от і давить вмісті з москалями і наших братчиків ні знать за що. Коли ж то ми діждемось миру і супокою для своєї законної праці”⁹.

На засланні Петро Савич не полишав науково-дослідної діяльності, тоді ж з-під його пера виходить низка творів з історії, етнографії, економіки, звичаєвого права. Про свою копітку працю над збіркою української міфології згадує Єфименко майже у кожному листі до Кониського, прохаючи підтримки та співробітництва.

В одному з листів 1863 р. П. Єфименко висловив пропозицію щодо написання петиції-прохання до “царя і шефа жандармів, щоб вернули нас на родину (батьківщину – О. Б.)”¹⁰. Він сподівався, що уряд не тільки дозволить, а навіть буде “дуже радий” цьому і всіляко сприятиме прагненням громадівців відродити легально свою діяльність.

У цілому ж, у листуванні П. Єфименка з О. Кониським, висланим в січні 1863 р. до Вологди, відобразилися загальні настрої українців у вигнанні, їхні оптимістичні мрії і надії на легалізацію своєї діяльності, їхнє прагнення працювати, не покладаючи рук, задля відродження нації.

⁷ Там само. – С.113

⁸ Там само. – С.115

⁹ Там само. – С.117

¹⁰ Там само. – С.114

Декілька листів громадівця М. Ковалевського¹¹ до різних адресатів певною мірою розкривають світогляд автора, ганебну практику адміністративного заслання “політично неблагонадійних” до Сибіру, моральні й фізичні страждання засланців, у тому числі й свої під час перебування в м. Мінусінську Єнисейської губернії.

В опублікованому М. П. Рудьком листуванні С. Подолинського з секретарем редакції журналу “Вперед!” В. Смирновим відобразилися ідейні засади та деякі напрями діяльності Київської громади 1870-х рр. Перебуваючи тривалий час за кордоном, С. Подолинський мав близькі стосунки з членами одного з революційних напрямків “російської колонії” у Цюриху – лавристами. За його активної допомоги та фінансової підтримки у 1872-1873 рр. видавався журнал “Вперед!”¹². Згодом С. Подолинський, переїхавши до України, дещо відійшов від спільної діяльності з “впередівцями” захопився працею в українських громадах.

Характеризуючи діяльність громад у листах до В. Смирнова, Подолинський вказував, що “тепер українофільство означає – українська соціально-демократична партія, і якщо між українофілами і є ще люди, які в глибині душі з цим не згодні, то вони бояться вже говорити про це, оскільки результатом повинен бути негайний вихід із українофільської партії. Але разом з тим ми націоналісти-українофіли ... настільки, як націоналісти – серби-соціалісти, англійці та ін., і звичайно, ніяк не більше, ніж націоналісти Ви, великороси. Не забувайте, що ми інший народ ...”¹³. Й дійсно, діячі громад у питаннях політичного, соціального, культурно-освітнього характеру займали демократичні позиції, поділяючись за своїм

¹¹ С. Буда. Заслання М. В. Ковалевського. (Ненадрукована стаття і листи М. В. Ковалевського) // За сто літ. – 1928. – №2. – С. 200-223

¹² С. Буда. До біографії С. А. Подолинського // За сто літ. – 1930. – №5. – С. 194-196

¹³ М. П. Рудько. С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. ХІХ ст. (З неопублікованого листування С. А. Подолинського з секретарем редакції журналу “Вперед!” В. М. Смирновим) // Український історичний журнал. – 1966. – №7. – С. 124

світоглядом на ліберальних демократів, радикальних та центристів.

Як свідчить лист С. Подолинського від 4 травня 1875 р., громадівці мали надію організувати за кордоном “видання народних книг, а потім також народного журналу”¹⁴. Видання науково-популярних брошур та, згодом, журналу “Громада” було налагоджено у Женеві наприкінці 1876 р. М. Драгомановим, С. Подолинським та ін. Більшість із цих видань була пройнята національно-визвольною тенденцією¹⁵.

На думку В. Г. Сарбея, через недостатнє фінансування громадівцями з України “вільна українська преса за кордоном” поступово згорнулася: старогромадівці вважали її надто радикальною¹⁶.

У листах С. Подолинського відбилосся й таке явище сучасного йому життя, як “ходіння в народ” (започатковане ще “хлопоманами”-шестидесятниками) – “безсумнівно, найкраща форма діяльності”¹⁷. Метою такої діяльності була просвіта українського селянства, перетворення його із стихійної сили у добре зорганізовану. Надаючи перевагу теоретично-просвітницькій роботі серед народу, С. Подолинський не виключав і більш радикальних виступів¹⁸. У листі від 18/6 березня 1876 р. він вказував, що приватних бунтів селян уникнути аж ніяк неможливо, “якщо тільки у нас соціальний рух не піде іншим шляхом ... Приватні бунти покажуть селянам ..., що мало володіти всією землею і не платити податків, а що ще важливіше бути солідарними зі всіма селянами, тобто бути справжніми соціалістами”¹⁹.

¹⁴ Там само. – С. 125

¹⁵ Дей О. І., Моторнюк І. Л., Нечитайлюк М. Ф. та ін. Історія української дожовтневої журналістики. – Львів, 1983. – С. 217.

¹⁶ Сарбей В. Г. Національне відродження України. – К., 1999. – С. 199

¹⁷ М. П. Рудько. Вказана праця. – С. 123

¹⁸ Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття: Проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси. – Х., 1997. – С. 171

¹⁹ М. П. Рудько Вказана праця. – С. 126

Детально змальовував С. Подолинський політичні і соціальні ідеали громадівців, їх діяльність у листі до В. Смирнова від 17 травня 1875 р. Тут він подав відомості про утворення громадівських осередків, основні методи вирішення політичних, економічних проблем, відмінності у поглядах українців-демократів та російських революціонерів-народників, характер стосунків між ними.

Організацію громадівців С. Подолинський назвав українською соціально-демократичною партією, яка на той час ще не становила чітко організованого цілого і не мала тому своєї програми. Але у деяких випадках (при виробленні угод з радикалами та ін.) "... українці виходили з програмою не особисто, але від гуртка, партії чи взагалі як того вимагали обставини"²⁰. Щодо політичної спрямованості, то "українська соціально-демократична партія", на думку С. Подолинського, мала "всього більше схожостей з анархістами Західної Європи", але ніяк не крайнього характеру²¹. Найближчим її ідеалом була "розчленована федерація з якомога більшим обцинним самоврядуванням"²².

Прослідковуючи витoki громадівської діяльності з хлопоманських гуртків початку 1860-х рр., в 1870-х рр., за словами С. Подолинського, питання про діяльність інтелігенції по іншому й не ставилося, як на ґрунті народного руху. Важливою в цьому плані була культурно-літературна праця, адже без українського словника, підручників, етнографічних знань, "неможливе не тільки видання книг і журналів, а навіть ... усна пропаганда"²³.

У листі С. Подолинський згадував про активне співробітництво громадівців та революційних народників в Україні, їхню взаємну допомогу у розповсюдженні книг, переховуванні тих діячів, яким загрожував арешт, фінансову підтримку, "правда, повного злиття, за яке українофіли пили

²⁰ М. П. Рудько. Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські "громади" (Лист С. А. Подолинського про "українську соціально-демократичну партію") //Український історичний журнал. – 1968. – №9. – С. 128.

²¹ Там само

²² Там само

²³ Там само. – С. 132

на поминках Шевченка, ще немає ...”²⁴. Розходження в ідейних позиціях з радикалами-великоросами виникали через невизнання останніми української нації як самостійної, їхню необережність у діяльності, нестійкість на допитах.

На питання В. Смирнова про відношення громадівців до газети “Киевский телеграф”, С. Подолинський дав характеристику цій газеті, вказав на умови, за яких вони співпрацювали в ній.

Декілька листів І. Рудченка до М. Драгоманова вміщено у праці О. Лотоцького²⁵. Вони торкалися питань постановки та практичного розв’язання громадівцями української національної проблеми. Автором листів акцентувалася увага на значенні демократичних цінностей, самобутньому розвитку українського народу, поширенню освіти, науки, літератури народною мовою.

Листи М. Лисенка до відомих діячів культури, науки, освіти, громадського життя засвідчили активну діяльність автора на ниві українського відродження, подають цікаві фрагменти з життя учасників національного руху. Особливо цінними в них є відомості про Київську громаду 1880-1890-х рр., створення Загальної української організації.

Із листа М. Лисенка до О. Кониського від 25 квітня 1876 р. довідуємося, що композитор допомагав останньому в укладанні хрестоматії творів українського письменства ХІХ ст., розуміючи, що “потреба у таких виданнях ... стоїть вельми велика, нагла [нагальна – О. Б.] навіть”, і для будь-якої свідомої людини цей намір “видасться надто корисним і шановним”²⁶.

У листах М. Лисенка до Г. Марковича за 1882 р. є згадки про вихід у світ “першої дитської читанки (хрестоматії)” та про намір громадівців заснувати “літературну українську збірку ... “Рада””²⁷. Альманах “Рада” за редагуванням М. Старицького вдалося провести через цензуру у 1883 р. Наступного року

²⁴ Там само. – С. 129

²⁵ Лотоцький О. До світогляду старого українофільства. (З листування І. Я. Рудченка з М. П. Драгомановим) // З минулого. – Варшава, 1938. – Т.1. – С. 36-58

²⁶ Лисенко М. В. Листи. – К., 1964. – С. 124-125

²⁷ Там само. – С. 145, 136

вийшла друга частина збірки, й на цьому видання її припинилося.

Жваве листування вів М. Лисенко із подружжям Франків, що свідчить про їхні тісні дружні стосунки та активне співробітництво.

Ускладнення політичної ситуації, перехід громадівців на помірковані позиції своєї діяльності, посилення цензурного нагляду – всі ці явища яскраво відобразилися у його листах 1880-х рр.

Так, у листах до М. П. Драгоманова він скаржився на завмирання колишньої активної літературної праці своїх товаришів, водночас розуміючи, що “нема рації писати щонебудь під сокиру заборони цензурної”²⁸. Відчаєм пройнятий його лист-прохання до міністра внутрішніх справ царської Росії Д. Толстого, в якому містилася скарга на безпідставні утиски цензурного комітету щодо видання чергової збірки українських пісень²⁹.

Велику надію М. Лисенко покладав на видання журналу “Киевская Старина”, справедливо вважаючи його “єдиним органом історичним українським”, який прибрали до своїх рук київські громадівці наприкінці 1880-х рр. Про певні ускладнення стосунків між останніми, спричинені неузгодженістю у виборі напряму діяльності він писав у листі від 28 січня 1893 р. до Б. С. Познанського: “Іншому – не мені, – який не зазнав тих щасних днів складання, гуртування товариського, цей упад моральних і продуктивних сил може б і не видався так тяжким, уразливим, але мені, чоловікові взагалі чулого серця, носячого в собі незмінні враження давніх років, свіжих, хоч і давніх ідеалів, простувань, цей загальний упад всього в сумі, що огортало ореолом святощів так зване товариство криве, сердешне, зломив віру в той високий ідеал”³⁰.

Особливо важливу інформацію містять листи М. Лисенка про створення Всеукраїнської загальної організації в 1897 р., учасники якої постійно збиралися під прикриттям тих чи інших наукових заходів (сільськогосподарської виставки

²⁸ Там само. – С. 158

²⁹ Там само. – С. 165

³⁰ Там само. – С. 218-219

1897 р., з'їзду натуралістів в університеті 1898 р., археологічного з'їзду 1899 р.)³¹.

У цілому листування М. Лисенка засвідчило величезну роль, яку він відіграв упродовж десятиліть у діяльності українських громадівців.

У листах В. Антоновича до Б. Познанського містяться не тільки відомості автобіографічного характеру, а й згадки про діячів громадівського руху (П. Чубинського, Т. Рильського, П. Куліша, І. Рудченка, О. Михалевича, В. Науменка та ін.), про закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, появу царського Емського указу 1876 р., який забороняв “всі видання на малоросійській мові без винятку, навіть друкування нот і сценічні вистави”³². В листі 1876 р. В. Антонович згадує про тих “благодійників”, які домогалися для нього “підвищення по службі ... у Вологді”³³, тобто, його заслання. Дивлячись в минуле з висоти прожитих літ, він свято вірив “в надійність вибраного шляху, в надійність і стійкість наступних поколінь”³⁴, вірив, що праця шестидесятників та їхніх послідовників зробить вагомий внесок у формування національного світогляду українського народу.

Листування В. Антоновича з М. Комаровим засвідчило активну співпрацю Київської громади з Одеською громадою, особливо на ниві публіцистичної діяльності. У завуальованій формі В. Антонович сповістив про бажання сприяти виходу у світ праць П. Ніщинського, В. Леонтовича, художніх робіт А. Ждахи, повідомив одеських діячів про з'їзди українських громад (3 вересня 1896 р. та 24 серпня 1898 р.)³⁵.

³¹ Там само. – С. 290, 293, 308

³² М. Бужинський. Листи В. Б. Антоновича до Б. С. Познанського //Україна. – 1928. – №5. – С. 101

³³ Там само

³⁴ Там само. – С. 105

³⁵ А. Синявський. З публіцистичної діяльності В. Б. Антоновича. Листування з М. Ф. Комаровим (1889-1901 рр.) //Україна. – 1928. – №4. – С. 86-87

Листи В. Александрова³⁶ до українських діячів у Галичині та Одеської громади висвітлили його літературну діяльність упродовж 1860-1880-х рр. та характеризували громадське життя цього періоду. Неодноразово згадував автор листів ті тяжкі умови, в яких доводилося видавати йому у Харкові літературний альманах “Складка”.

У 1930 р. Ф. Савченко опублікував невідомі листи П. Чубинського до поета Я. Полонського, в яких містяться відомості про особисте життя Чубинського, його науково-пошукову роботу, життя та працю на засланні в Архангельській губернії. У листі від 11 червня 1863 р. Чубинський повідомив про офіційні причини свого заслання: “1) відвідання могили Шевченка в кількості 20 осіб ...; 2) спів обурливих пісень ...; 3) за те, що я напивався горілкою ...; 4) за те, що носив малоросійське вбрання”³⁷ та спростував ці жандармські звинувачення. В листах із заслання автор прохав Я. Полонського поклопотатися щодо його звільнення, або, хоча б, про переведення в іншу російську губернію.

Серед інших листів П. Чубинського є лист до О. Штакеншнейдер – близької приятельки Я. Полонського та знайомої Чубинського ще із студентських років, в якому він розповів про умови життя на Архангельщині, інтриги та цькування з боку жандармського полковника Локса, прохаючи “допомоги у важкому становищі”³⁸.

У книзі “Син України: Володимир Боніфатійович Антонович”³⁹ подано вже відомі раніше та надруковано вперше листи В. Антоновича до Ф. Вовка, В. Гнилосирова, Б. Грінченка, М. Грушевського, В. Іконникова, О. Кістяківського, М. Костомарова, О. Котляревського, О. Лашкевича, М. Максимовича, Б. Познанського, О. Потебні, М. Юзефовича та ін., які містять нові факти про політичну та культурницьку діяльність українських громадівських осередків,

³⁶ М. Возняк. Автобіографічні знахідки до характеристики В. С. Александрова // Україна. – 1928. – №4. – С. 80-93

³⁷ Ф. Савченко. Листи П. П. Чубинського до Я. П. Полонського (1860-1874) // За сто літ. – 1930. – Кн. 6. – С. 138.

³⁸ Там само. – С. 143

³⁹ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. – К., 1997. – Т. 1

переслідування діячів українського національного руху царським урядом, світоглядні позиції автора цих листів.

Листи П. Куліша до В. Тарновського відкривають можливість докладніше висвітлити деякі моменти з його громадської діяльності, приватного життя. Лист від 20 лютого 1869 р. свідчить про активне співробітництво його автора з галицькими суспільними діячами, на видавничу діяльність яких він пропонував Тарновському асигнувати 10 тис. крб. Кошти мали йти на друк Біблії, збірки народних дум і пісень, україно-російського словника, причому, у випадку відмови адресата Куліш погрожував надалі ставитися до нього як до “людини, далекої від найкращих наших переконань”⁴⁰. У листах є відомості про те, що П. Куліш прагнув заснувати свій друкований орган – “Київський Журнал”, але не домогся на це дозволу влади⁴¹.

Отже, об’єктивно висвітлити діяльність громадівського руху неможливо без всебічного аналізу документальних матеріалів, що відображають суспільно-політичне життя в Україні другої половини ХІХ ст. З огляду на це, ще більшого значення набуває категорія джерел особового характеру, які безпосередньо передають ідеї, почуття, думки, світогляд осіб – учасників національно-демократичного руху. Своєрідне місце серед особових джерел займають епістолярії. І хоча більшість приватних листів не мають загального характеру, а стосуються окремих осіб, але порівняльний аналіз документів стосовно деяких питань дозволяє зробити певні узагальнення та висновки щодо поглядів діячів українського національного руху.

О. Левченко (Київ)

ВОЄННІ ДІЇ АРМІЇ УНР В ЧЕРВНІ 1919 Р.

⁴⁰ Є. Кирилюк. Листи П. Куліша до В. Тарновського // За сто літ. – 1930. – Кн. 6. – С. 149

⁴¹ Там само. – С. 151